

ლიტერატურის თეორია. თანამედროვე კვლევები

საჯარო ლექცია

ტექსტის ანალიზმა, რაც ქმნიდა და ქმნის ლიტერატურის თეორიული კვლევის განსხვავებულ მოდელებს, დასაბამიდან ვიდრე მე-20 საუკუნის თეორიულ სკოლებამდე, განვითარების არაერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი განვლო. ამ თვალსაზრისით, ათვლის წერტილს, ცხადია, წარმოადგენს კლასიკური პერიოდის ნორმატიული და რიტორიკული ხასიათის კრიტიკა. კლასიკური აზროვნების წიაღში შემუშავებულმა ინტერპრეტაციულმა პოზიციამ მოწვესრიგებული თეორიული სისტემის სახე მიიღო: არისტოტელეს, პორაციუსის, კვინტილიანეს, ციცერონის და სხვათა მიერ შეიქმნა ტექსტის ანალიზის თვალსაზრისით საეტაპო მნიშვნელობის მქონე ნაშრომები, რომლებშიც გამოიკვეთა კლასიკური ლიტერატურულ-თეორიული აზროვნებისათვის ნიშანდობლივი მახასიათებლები:

1. ხელოვნება, შესაამისად, ლიტერატურა, არის რეალობის ბაძვა;
2. ბაძვის მანერა განასხვავებს ერთმანეთისაგან ლიტერატურულ ჟანრებს;
3. ჟანრის დეფინიციის განმსაზღვრელ კრიტერიუმს წარმოადგენს, ერთი მხრივ, ჟანრის სტრუქტურული აგებულება, მეორე მხრივ კი – მაყურებელზე ზემოქმედების უნარი;
4. ყოველ საგანს მისი შესატყვისი იდეალური ფორმა და სტილი მოეძებნება;
5. ხელოვანის მიზანი არის სწრაფვა იდეალური ნორმისაკენ.

კლასიკური ხანის კრიტიკის კანონიკურ ტონს შუა საუკუნეებში ალეგორიული ეგზეგეტიკის მეთოდი ჩაენაცვლა. ქრისტიანული აზროვნების წიაღში ჩამოყალიბებული „სხვაგვარად თქმის“ ინტერპრეტაციული თეორია წინააღმდეგობაში აღმოჩნდა კლასიკური პოეტიკის ძირითად დებულებებთან: მიმესისის თეორიასთან, ორატორულ ტექნიკასთან და ფაბულის ე.წ. ფალსიფიცირებულ სტრუქტურასთან. მისი ინტერპრეტაციული სტრატეგია ტექსტის (ძირითადად ბიბლიური ტექსტის) ინვარიანტული წაკითხვის მეთოდოლოგიურ ნოვაციაში გამოვლინდა. ტექსტის ინვარიანტული წაკითხვის დანერგვამ (პორფირი, პროკლე, ნეტარი აგუსტინე, ნაწილობრივ – დანტე) გამოიწვია ინტერპრეტაციული მრავალფეროვნების კულტურის ჩამოყალიბება. თუმცა, შუა საუკუნეების აზროვნებამ საჭიროდ არ მიიჩნია ამ სტრატეგიის გარდაქმნა კრიტიკულ თეორიად, გამომდინარე, ვფიქრობთ, იმ გარემოებიდან, რომ ახალმა ინტერპრეტაციულმა სტრატეგიამ უმისოდაც მიაღწია თავის მიზანს: იგი იქცა ზნეობრივი და რელიგიური ღირებულებების მქადაგებლად, ანუ შეკრა ქრისტიანული თეოლოგიის კონცეპტუალური მოდელი.

მიუხედავად მეთოდოლოგიური ინოვაციებისა, კლასიკური და შუა საუკუნეების პერიოდის ლიტერატურულ-თეორიული აზროვნება ნებისმიერ ლიტერატურულ

კატეგორიას და, განსაკუთრებით ლიტერატურულ ჟანრს, მოიაზრებდა შიდა, ანუ ინტერლიტერატურული სისტემის ფარგლებში. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, კრიტიკული აზრი ეფუძნებოდა ფორმულირებულ კატეგორიებს და მყარად იდგა სინქრონიზმის პოზიციასზე.

რენესანსული ეპოქის ლიტერატურულ-თეორიულ აზროვნებაში, თუმცაღა დიდი იყო არისტოტელეს „პოეტიკის“ ზეგავლენა, მაინც იგრძნობოდა ლტოლვა თეორიული აზროვნებისა და პრაქტიკული შემოქმედების მჭიდრო, ინტერმედიული ურთიერთობისკენ, რისი დასტურიცაა კრიტიკის ე.წ. „იტალიური სკოლის“ წარმომადგენელთა მოღვაწეობა. გვიანი რენესანსის ეპოქამ, რომელმაც ვერ დააღწია თავი გააქტიურებული საზოგადოებრივ-სოციალური პროცესების ტრანსპლანტაციას ლიტერატურულ სისტემაში, ცხადყო გარე, ანუ ექსტრალიტერატურული ფაქტორების მნიშვნელობა შიდა, ანუ ინტერლიტერატურული პროცესების რეგულირების საქმეში. მაგრამ რენესანსის ეპოქის ლიტერატურული აზროვნების ნოვატორული მიმართულება კონსერვატორულ კალაპოტში დააბრუნა ნეოკლასიკური ეპოქის ლიტერატურის თეორიამ, რომლის უმთავრეს მახასიათებელსაც წარმოადგენდა მიბაძვა კლასიკური პერიოდის ლიტერატურული კანონებისადმი. თომას ელიოტისეული განმარტება რომ მოვიშველიოთ, ნეოკლასიკისა და სენტიმენტალიზმის ეპოქებში აღინიშნა ლიტერატურისათვის მანამდე დამახასიათებელი „უმაღლესი სინთეზის“, ანუ „მსოფლშეგრძნებითი მთლიანობის“ რღვევა, რაციონალურისა და ემოციურის წონასწორობის დისბალანსი, რაც ჯერ „სტერილური პრაგრმატიზმის“, ხოლო მოგვიანებით „ირონიული მეღანქოლოზმის“ ფორმით გამოიხატა.

რომანტიზმის ეპოქის კრიტიკული აზრი (ჰერდერი, ჰეგელი, გოეთე, შილერი, შელი, ჰიუგო), ისევე როგორც თავად რომანტიკული ლიტერატურა, თითქმის რევოლუციურ სიახლეებს ნერგავს ლიტერატურულ-თეორიულ აზროვნებაში. მაკოორდინებელ როლს ასრულებს, ერთი მხრივ, ლიტერატურული კატეგორიების სტრუქტურულ-ფიზიოლოგიური ინტერპრეტაციის გადრმავება სულიერ-ფსიქოლოგიური ინტერპრეტაციით, მეორე მხრივ, ექსტრალიტერატურული ინტერპრეტაციული მეთოდის შემუშავება. რომანტიზმის ეპოქის ლიტერატურულ-თეორიულმა აზროვნებამ გამოავლინა ლიტერატურული კატეგორიების გააზრების არა მარტო სინქრონული, არამედ დიაქრონული შესაძლებლობები, რაც, თავის მხრივ, ზედმიწევნით კარგად შეითვისეს პოსტრომანტიკული პერიოდის კრიტიკოსებმა. პოსტრომანტიკული პერიოდის კრიტიკამ ლიტერატურული კატეგორიებისა და პროცესების დეფინიციის პრობლემა მჭიდროდ დაუკავშირა ისტორიულ-სოციალური და კულტურული დეფინიციის საკითხს.

ლიტერატურულ-თეორიული აზრის განვითარების ხანგრძლივი ისტორიის ეს მოკლე მიმოხილვაც კი ადასტურებს ერთ ჭეშმარიტებას: ლიტერატურის თეორია იყო და არის მუდმივად ცვალებადი და განვითარებადი ფენომენი. ლიტერატურის თეორია არასოდეს და ვერასოდეს ჩერდება მიღწეულზე იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ საგანი მისი კვლევისა – ლიტერატურა – განუწყვეტლივ იცვლის ხედვის პერსპექტივას და, როგორც მუდმივად ცვალებადი ინფორმაციული ნაკადი, განუწყვეტლივ ითხოვს ახალ თეორიულ ხედვებს. სწორედ ლიტერატურული ხედვის პერსპექტივაში მომხდარ ძირეულ ცვლილებას – ე.წ. გარეხედვის პოზიციის ჩანაცვლებას შიგახედვის პოზიციით –

დაუკავშირდა მე-20 საუკუნის ლიტერატურულ-თეორიული აზრის მოჭარბებული სიჭრელე, სიუხვე და მრავალფეროვნება. ერთმანეთის გვერდით აღმოცენდა თეორიული სკოლები, რომლებიც განსხვავებულ კონცეპტუალურ საფუძველს ეყრდნობოდნენ: რუსული ფორმალური სკოლა, მ. ბახტინის დიალოგიური კრიტიკა, სტრუქტურალიზმი, ფსიქონალიზი, ფენომენოლოგია, სემიოლოგია, ჰერმენევტიკა, ამერიკული „ახალი კრიტიკა“, პოსტსტრუქტურალიზმი, დეკონსტრუქტივიზმი, რეცეფციული ესთეტიკა, ნარატოლოგია, მითოლოგიური კრიტიკა, მარქსისტული კრიტიკა, ფემინისტური კრიტიკა, პოსტმოდერნიზმი, ახალი ისტორიზმი და სხვა. გამომდინარე აქედან, შეიქმნა ერთგვარი მულტიინტერპრეტაციული სივრცე, რომელსაც, ერთი შეხედვით, განსხვავებები უფრო მეტი მოეპოვებოდა, ვიდრე მსგავსებები. მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით. ტერმინი, რომელიც უდაოდ აერთიანებს მე-20 საუკუნის ლიტერატურულ-თეორიულ სკოლებსა და მიმდინარეობებს და, ასე ვთქვათ, ერთი ქუდის ქვეშ განათავსებს მათ, არის ინტერდისციპლინარული კვლევები. მართალია, ყველა თეორიულ სკოლას თავისი მონათესავე დისციპლინა მოეპოვებოდა, ზოგს – ფილოსოფია, ზოგს – ესთეტიკა, ზოგს – ლინგვისტიკა, ეთიკა ან მათემატიკა, ზოგსაც კი – რამდენიმე მათგანი ერთდროულად, მაგრამ პრინციპი იყო საერთო: ლიტერატურის თეორია სრულიად ცხადად დაადგა ინტერდისციპლინარული კვლევების გზას. ინტერდისციპლინარული კვლევების უმნიშვნელოვანეს მონაპოვარს წარმოადგენდა კვლევა მომიჯნავე დისციპლინებთან აქტიურ კავშირში, რაც ლიტერატურის თეორიის შემთხვევაში ნიშნავდა ანალიზს კონცეპტუალურ პარალელებზე დაყრდნობით, ანუ ზოგადჰუმანიტარული კვლევითი სივრცის შექმნას.

ევროპულ და ამერიკულ ლიტერატურათმცოდნეობით სივრცეში შემუშავებული მულტიინტერპრეტაციული და ინტერდისციპლინარული მეთოდები სწრაფად გავრცელდა სხვადასხვა ნაციონალური ლიტერატურების დონეზე. ამ პროცესმა ევროპული და მსოფლიო მასშტაბის მნიშვნელობის შედეგი მოიტანა: აღმოცენდა კომპარატივისტული კვლევები. კომპარატივისტული კვლევები გულისხმობს არა ცალკეული ნაციონალური ლიტერატურების შეპირისპირებით ანალიზს, არამედ იმ უნივერსალური მეთოდის რეალიზებას, რომელიც ზოგად პერსპექტივაში გაიაზრებს კონკრეტულ ლიტერატურულ ნაწარმოებს, ანუ ცდება ნაციონალური მახასიათებლების საზღვრებს და ადგენს განსხვავებული ნაციონალური კულტურებისა და ლიტერატურების ინტეგრაციის ხარისხს მათი კულტურული იდენტობის შენარჩუნების პირობით. ამ პროცესის ესთეტიკური პერსპექტივა შეიძლება განისაზღვროს როგორც ერთმანეთთან დაახლოება. ანალოგიები კონტაქტის გარეშე უზრუნველყოფენ კონკრეტული ტექსტების სინთეზირებას სპეციალურ შემოქმედებით მოდელში. ასეთ შემთხვევაში ლიტერატურულ-თეორიული ანალიტიკური აზრის გლობალურ მიმართულებას წარმოადგენს შემოქმედების ლიტერატურული საფუძვლების გამოვლენა.

ლიტერატურათაშორისი დიალოგი ლოგიკურად ტრანსფორმირდება კულტურათაშორის დიალოგში. შესაბამისად, ლიტერატურის თეორიული კვლევისათვის უკვე დაძლეულ ეტაპს წარმოადგენს:

1. განსხვავებული პოეტიკური პრობლემების ანალიზი ერთი ტექსტის დონეზე;

2. განსხვავებული ტექსტების ანალიზი ერთი მეთოდოლოგიის დონეზე;
3. განსხვავებული მეთოდოლოგიების ანალიზი ერთი ლიტერატურული სისტემის დონეზე.

დღეს თეორიული აზრისათვის აქტუალური თემაა ლიტერატურული სისტემის გააზრება კულტურულ პერსპექტივაში, ანუ:

1. ლიტერატურული სისტემის ანალიზი ეპოქისათვის ნიშანდობლივი ზოგადკულტურული კანონზომიერებების დონეზე;
2. სხვადასხვა ლიტერატურული სისტემის ანალიზი ერთი რომელიმე კულტურული მოდელის დონეზე;
4. ლიტერატურული სისტემის ანალიზი სხვადასხვა კულტურულ სისტემათა კვეთის დონეზე.

ამ მეთოდოლოგიური ამოცანის გადასაჭრელად საჭიროა ქართული ლიტერატურის კვლევა მსოფლიო ლიტერატურის პერიოდიზაციის, ჟანრის თეორიის ევოლუციის, ნარატოლოგიის, თემატოლოგიის, რეცეფციული სპეციფიკის, ინტერტექსტუალობის, ინტერმედიალობისა და ინტერკულტურული კომუნიკაციების თვალსაზრისით.

ვფიქრობთ, ქართული ლიტერატურის კვლევა სწორედ ტექსტის ანალიზის ამ თანამედროვე მეთოდების კონტექსტში უნდა წარიმართოს. არგუმენტი ამისა გახლავთ შემდეგი:

ქართული ლიტერატურა არა მარტო აკმაყოფილებდა (თითქმის მუდმივად) ევროპული ლიტერატურული მოთხოვნების სტანდარტებს, არამედ, ხშირად, მეწინავე როლსაც ასრულებდა ახალი ლიტერატურული გემოვნებისა და მიმართულებების დამკვიდრების საქმეში. საბჭოთა იდეოლოგიის პირობებშიც კი, ე.წ. პროლეტარული და სოციალისტური დისკურსის ფონზე, ქართული ლიტერატურა ცდილობდა გასწორებოდა მსოფლიო ლიტერატურულ სტანდარტებს. ეს იყო რთული პროცესი არა მარტო შემოქმედთათვის, არამედ ლიტერატურის თეორეტიკოსებისთვისაც. საბჭოთა რეჟიმის პირობებში, ქართული ლიტერატურული საზოგადოება მოკლებული იყო აქტიური თანამშრომლობის უფლებას დასავლურ ლიტერატურულ წრეებთან: აკრძალული „ბურჟუაზიული ლიტერატურული აზროვნების ნიმუშების“ არა თუ ციტირებას, არამედ ხელისუფლებისათვის არასასურველ კონტექსტში მოხსენიებასაც კი შეიძლებოდა უსიამო შედეგები მოჰყოლოდა. ცალკეული მეცნიერები და კრიტიკოსები მართალია ახერხებდნენ მცირედად ლავირებას, მაგრამ ეს საკმარისი არ იყო კომპარატივისტული ან, მით უმეტეს, ინტერკულტურული კვლევების გაშლისათვის. პოსტსაბჭოური ქართული ლიტერატურათმცოდნეობა გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან ჩაება ე.წ. „საზღვრების რღვევის“ პროცესში და შეეცადა, არა მარტო გაეცნო, არამედ, შეძლებისდაგვარად, აეთვისებინა მე-20 საუკუნის ევროპული და მსოფლიო ლიტერატურათმცოდნეობის გამოცდილება. ეს ეტაპი დღესდღეობით თითქმის დაძლეულია და ახლა უმთავრეს სამიზნედ ქართული ლიტერატურის უფრო

გლობალური – ინტერკულტურული კვლევები და ე.წ. „კროსკულტურული“, ანუ კულტურათაშორისი კვების ძიებები უნდა იქცეს. თანამედროვე ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობით სიერცეში ამ მიმართულებით გადადგმულია მნიშვნელოვანი ნაბიჯები, მაგრამ გარდაუვალ საჭიროებას წარმოადგენს კვლევის თემატიკისა და დიაპაზონის გაფართოება, მასშტაბის გაზრდა. კვლევამ უნდა მოიცვას ქართული ლიტერატურული აზრის განვითარების არა ერთი რომელიმე, არამედ არაერთი, ანუ მრავალი ეტაპი. ამ თვალსაზრისით შედარებით ღრმად ათვისებულ ავტორებს – ქართველ ჰიმნოგრაფებს, აგიოგრაფებს, რუსთაველს – გვერდით უნდა დავუყენოთ შედარებით გვიანი პერიოდის ქართველი მწერლები და პოეტები, აგრეთვე, რაც არსებითად აქტუალურია, თანამედროვე ქართული ლიტერატურა. ეს საშუალებას მოგვცემს, არა მხოლოდ გავაფართოოთ ქართული ლიტერატურის კვლევის მასშტაბები, არამედ მოვაქციოთ იგი მსოფლიო ლიტერატურული კვლევების ეპიცენტრში: მოგვეხსენებათ, თუ მუჰამედი ვერ მიდის მთასთან, მთა მიდის მუჰამედთან.

ქართული ლიტერატურის კვლევა ინტერკულტურულ და კულტურათაშორისი კვების კონტექსტში არ წარმოადგენს თითიდან გამოწოვილ პრობლემას. ქართული ლიტერატურა ტრადიციულად იღვა დასავლური და აღმოსავლური ლიტერატურული სისტემების გზაგასაყარზე და აირეკლავდა კულტურული განსხვავებების არა მხოლოდ დისპოზიციის, არამედ ჰარმონიზების პროცესს. ამ ჭრილში თამამად შეიძლება ქართული ლიტერატურის როგორც ცალკეული ეტაპების, ისე განვითარების მთელი პროექციის გააზრება. ამგვარი მეთოდოლოგია იძლევა ქართული ლიტერატურის ევროპულ და მსოფლიო ლიტერატურასთან ფასეული ინტეგრაციის საშუალებას, ანუ ქართული ლიტერატურის განთავსების საშუალებას მსოფლიო ლიტერატურული პროცესების ორბიტაზე.